

Tutkimustiedonhallinnan peruskurssi

Hannu Toivonen, Marko Salmenkivi, Inkeri Verkamo

`hannu.toivonen, marko.salmenkivi, inkeri.verkamo@cs.helsinki.fi`

Helsingin yliopisto – Tietojenkäsittelytieteen laitos

Kurssin esittely

Perustiedot

- 581264-6 Tutkimustiedonhallinnan peruskurssi (3 ov)
- tietojenkäsittelytieteen cum lauden ja laudaturin valinnainen kurssi
- soveltuu myös muiden aineiden pääaineopiskelijoille, jotka joutuvat tekemisiin tutkimustietoaineistojen kanssa
- edellyttää tietojenkäsittelytieteen approbaturin taseisia perustietoja ja -taitoja ohjelmoinnissa sekä tiedonhallinnassa
- tilastotieteen ja todennäköisyyslaskennan perusteita kerrataan nopeasti, pohjatiedoista on hyötyä

Mitä kurssilla käsitellään

- tutkimusaineistojen käsittelyä ja hallintaa
- datan visualisointi
- laskennallisia data-analyysimenetelmiä
- tutkimustiedonhallinnan erityistarpeet
- satunnaislukujen ja otosten generointi

Suhde muuhun opetukseen

- kurssin taustaa: johdatus sovellussuunnitteluun, tietokantojen perusteet, ohjelmoinnin perusteet
- kurssi sivuaa: tilastotiedettä, todennäköisyyslaskentaa
- kurssille jatkoa:
 - tiedonhallinta, tietokannan mallinnus, tietokantarakenteet ja algoritmit, tietovarastot, paikkatieto
 - tiedon louhinnan menetelmät, tiedon louhinnan erikoiskurssi

Kurssin rakenne ja aikataulu

- Ks. kurssin verkkosivut,

<http://www.cs.helsinki.fi/hannu.toivonen/teaching/tutihaK04/>

- pakollinen harjoitustyö: ks. ohjeet verkossa,

<http://www.cs.helsinki.fi/u/laczak/tutiha/yleista.html>

Kurssin suoritus

- luennot (ainoa vapaaehtoinen osa suoritusta)
- laskuharjoitukset (väh. 4 kertaa väh. puolet tehtävistä)
- harjoitustyö (6-20 p)
- tentti (13-40 p)
- yhteensä vähintään 30/60 p
- Huom:
 - harjoitustyön tekeminen on mahdollista vain kurssin yhteydessä
 - suoritus pelkällä loppukokeella ei ole mahdollista
 - tentin voi tarvittaessa uusia, jos harjoitustyö ja laskarit on ok

Kurssimateriaali

- P.R. Cohen: Empirical Methods for Artificial Intelligence, luvut 2-5
- Z. Michalewicz (toim.): Statistical and Scientific Databases; Ellis Horwood Ltd, 1991, luvut 2, 4
- lisäksi erillisiä artikkeleita (ilm. myöhemmin)
- luentokalvot (eivät yksin kata kurssin sisältöä)
- materiaalin saatavuus
 - kirjat kirjastossa, kurssilla käsiteltävät luvut kurssikansiossa
 - muu materiaali verkossa ja kansiossa
 - <http://www.cs.helsinki.fi/hannu.toivonen/teaching/tutihaK04/>

Tutkimustiedon(hallinnan) erityispiirteet

Erityispiirteet: osan sisältö

- Mistä tällä kurssilla on kysymys?
- Missä suhteissa tutkimustieto on erilaista kuin muu tieto?
- Millaisia erityisvaatimuksia tutkimustiedolla voi olla tiedon hallinnalle?
- Lähde: Z. Michalewicz (toim.): Statistical and Scientific Databases; luku 2

Mistä tutkimustieto on peräisin?

- tieteellinen tutkimus
 - havaintoja jostakin ilmiöstä (esim. säätila)
 - kokeellinen tutkimus (esim. hiukkaskiihdytys)
 - simulointikokeet (esim. ekologiset mallit)
- toiminnan sivutuotteena syntyneet tietokokoelmat
 - tieto kerätty alun perin muuhun tarkoitukseen
 - kerättävän tiedon rakenne riippuu yleensä vahvasti alkuperäisestä käyttötarkoituksesta
- tiedon tulva: analysointi on pullonkaula
- englanniksi “scientific and statistical databases”

Esimerkkejä sovellusalueista

- ympäristötutkimus
- meteorologia, seismologia
- avaruustutkimus
- arkeologia
- geenitutkimus, lääketiede
- kemia, fysiikka
- sosiologia, kielitiede
- ...

Vrt. perinteinen tiedonhallinta

- tutkimustiedot ja niiden tarpeet vaihtelevat paljon

⇒ vaihtelevia ja monipuolisia tarpeita

- 1. tietomalli
- 2. operaatiovalikoima
- 3. rinnakkaisuus
- 4. tiedon eheys
- 5. toipuminen
- 6. fyysinen rakenne

1. Tietomalli

- yleisimmin käytetty tietomalli (ER):
 - alkiot esitetään tauluissa
 - taulujen alkioita liitetään toisiinsa vastinsarakkeiden perusteella
 - alkiot ovat joukkoja: ei järjestystä

-
- tutkimustiedon edellyttämä tietomalli:
 - merkittävä osa tutkimustiedosta on järjestettyä dataa:
 - aikasarjat
 - koesarjat
 - yksittäisten alkioden rakenne voi olla hyvin monimutkainen:
 - koetuloksiin voi liittyä tutkittavan osan rakennekaavio
 - alkioden väliset yhteydet

2. Operaatiovalikoima

- perinteisen tietokannan operaatiot ovat SQL-kyselyitä:
 - hae kaikki alkiot, jotka täyttävät annetun ehdon, ja tee niille haluttu operaatio
- tutkimustiedon vaatimat operaatiot:
 - sovellusaluekohtaisia operaatioita
 - operaatiot voivat sisältää monimutkaista laskentaa
 - useat operaatiot käsittelevät kaikkia tietueita
 - käsiteltävän datan valinta myös esim. visualisoinnista

■ tällä kurssilla tarkasteltavia operaatioita

1. aineistojen analysointi

- eksploratiivinen analyysi
- visualisointi
- (ei-parametrinen) tilastollinen analyysi
(Monte Carlo -menetelmät hypoteesien testaamiseen ja parametrien estimointiin)

2. otokset ja niihin kohdistuvat operaatiot

- tarvitaan suurten aineistojen analysointiin
- miten otos otetaan tehokkaasti?
- miten satunnaisotoksen käyttö vaikuttaa analyysien tuloksiin?

3. Rinnakkaisuus

- perinteisissä sovelluksissa: rinnakkaisuus = monta samanaikaista käyttäjää jotka voivat häiritä toisiaan erityisesti tietoa päivittäessään
- samanaikaisuus tutkimustiedon yhteydessä:
 - ei yleensä paljon samanaikaisia käyttäjiä (ja he käyttävät useimmiten eri osia tietokokoelmasta)
 - tutkimustietoa ei usein päivitetä lainkaan (tai vain poikkeustilanteissa)
⇒ tarvitaanko rinnakkaisuutta?
 - tietokokoelma voi olla hyvin laaja ja/tai hajautettu:
⇒ edellyttääkö tehokas käyttö rinnakkaisuutta?

4. Tiedon eheys

- tietokannan sisältämän tiedon eheyttä voidaan tarkistaa esim. tietotyypin perusteella:
 - arvot hyväksytyllä välillä
 - esitysmuoto

■ tutkimustiedon eheys:

- tarvitaan usein monimutkaisiakin eheystarkistuksia
- tiedon puhdistamisen yhteydessä poimitaan eroon epätavalliset arvot (outliers):
 - mahdollisesti virheelliset tiedot
 - puuttuvat tiedot
 - mielenkiintoiset havainnot?
- täydentäminen ja korjaaminen voi olla hankalaa tai mahdotonta (historia?)
- poikkeavien tietojen käsittelytapa on päätettävä tapauskohtaisesti

5. Toipuminen

- perinteisiin tietokantoihin liittyvä varmistus- ja toipumismenettely:
 - vikatilanteessa palautetaan tietokanta viimeisen onnistuneen tapahtuman jälkeiseen tilanteeseen
- tutkimustiedon edellyttämä toipuminen:
 - tyypillisesti pitkiä tapahtumia: toipuminen ei saa merkitä sitä, että paljon tehtyä työtä hylätään

6. Fyysinen rakenne

- tietokannan tyypillinen fyysinen talletus:
 - tavoitteena tehokkaat kyselyt
 - taulut talletetaan riveittäin tiedostoiksi
 - lisäksi muodostetaan hakemistoja, joiden avulla halutut kyselyt voidaan toteuttaa tehokkaammin
- tutkimustiedolle sopiva fyysinen rakenne:
 - usein alun perin sellaisenaan tiedostoissa
 - onko paras talletusrakenne:
 - tiedosto?
 - puu tai jokin muu tietorakenne?
 - tietokanta?

-
- (tutkimustiedolle sopiva fyysinen rakenne):
 - tiedon rakenne:
 - mikä on sopivin järjestys?
 - tietojen ryhmittely = paikallisuus: mitä alkioita (tai alkioiden osia) käytetään usein yhdessä?
 - esim. spatiaalinen data
 - valitun ratkaisun tehokkuus?
 - datan määrä?
 - datan kertymisnopeus?
 - harvat taulut: tilavaatimus?
 - tietojen käsittelyjärjestys: aikavaatimus?

Erityispiirteet: yhteenveto

- tarpeet poikkeavat yleisistä kaupallis-hallinnollisista tietokannoista, mm.
 - järjestetty data
 - sovelluskohtaiset operaatiot
 - puhdistaminen ja jalostaminen

Data-analyysi: johdanto

Lähteet

- Data-analyysin osuus kurssilla perustuu lähinnä teokseen
 - P. Cohen: Empirical Methods for Artificial Intelligence
 - Eksploratiivinen data-analyysi, luku 2
 - Hypoteesin testaus ja parametrien estimointi, luvut 4-5

Johdantoa

- tutkimustieto **empiiristä**
- = **havainnosta** (*observation*) tai **kokeesta** (*experiment*)
peräisin olevaa
- siis ennen data-analyysiä datan kerääminen
- usein datan keräämiseen liittyy mittauksia
- havaitsemalla/mittaamalla saatu tieto sisältää (melkein)
aina epätarkkuutta
- ⇒ ilmiöiden ymmärtämisessä ja ennustamisessa tarvitaan
satunnaisuuden, satunnaisvaihtelun huomioon ottamista
- ⇒ tilastolliset menetelmät

Empiirinen tutkimus

1. eksploratiivinen vaihe
(*exploratory data-analysis*)
2. evaluoiva, tarkentava vaihe
(*confirmatory data-analysis*)

Eksploratiivinen data-analyysi

- dataan tutustumista
- yleiskuva, relevanttien kysymysten löytäminen
- konkreettisesti:
graafiset esitykset ja tiivistäminen tunnuslukujen avulla
 - on hyvä jos tiedossa on täsmällisiä tutkimusongelmia
 - silti eksploratiivinen analyysi hyvä tehdä
 - liian tiukka kysymystenasettelu voi estää näkemästä muita seikkoja
 - annetaan datasta esille nousevien piirteiden vaikuttaa kysymyksiin

Eksploratiivinen data-analyysi (2)

- tutkimuksessa aina subjektiivinen puoli
 - miksi valittiin tämä aihepiiri ja tämä data?
 - miksi käytettiin näitä menetelmiä eikä joitakin muita?
 - miksi valittiin tämä nollahypoteesi?
 - miksi valittiin tämä malli?
 - miksi tuloksia tulkittiin näin?
- ⇒ subjektiivisuutta ei pidä kieltää, mutta se pitää tiedostaa ja sitä pitää kontrolloida

Eksploratiivinen data-analyysi (3)

- konkreettisia asioita jotka liittyvät eksploratiiviseen vaiheeseen
 - datan esikäsittely
 - arvoalueet, rajat, järkevyyys
 - virheellisten arvojen poistaminen
 - puuttuvat arvot; onko niitä ja miten suhtaudutaan?
 - säännönmukaisuuksien, toistuvien ilmiöiden etsiminen
 - muuttujien välinen riippuvuus, esim. korrelaatio
 - hypoteesien etsiminen (?)

Evaluoiva, tarkentava vaihe

- tutkimusongelmien tarkempi määrittäminen
 - hypoteesien testaaminen
 - ilmiön yksityiskohtaisempi ja kompleksisempi **mallintaminen**
- ⇒ mallin parametrien **estimointi**
- ⇒ ilmiön **ennustaminen** ja/tai ymmärtäminen

Joitain huomioitavia asioita

- Mittausvirheet
- Poikkeavat arvot ja niiden käsittely
- Lukujen esitystarkkuus

Mittausten virhetyyppejä

■ systemaattiset virheet

- esim. mittarin virheellinen kalibrointi
- mittarilla saadut tulokset voivat silti olla vertailukelpoisia keskenään

■ satunnaiset virheet (**kohina** (*noise*))

- esim. pyöristysvirheet
 - virhe mittaria luettaessa
- ⇒ suuressa aineistossa keskimäärin yhtä paljon liian pieniä ja suuria arvoja
- ⇒ hallittavissa hyvin tilastollisilla menetelmillä

Poikkeavat arvot (*outliers*)

- huomattavasti muista poikkeavat arvot ovat ongelmallisia
- esim. seuraava otos:
1 3 3 2 4 2 345 2
- suhtautuminen poikkeaviin arvoihin on yksi data-analyysin keskeisiä kysymyksiä
- voi olla vaikea erottaa, milloin kyse on virheellisestä havainnosta, milloin taas ei

Poikkeavat arvot (2)

- poikkeava arvo voi vääristää analyysiin tuloksia
 - jos arvo poistetaan, mutta se olikin oikea
 - jos arvoa ei poisteta, mutta se olikin virheellinen
- käsityksemme *outlier*-arvojen määrästä täytyy vaikuttaa käyttämiimme analyysimenetelmiin, sillä
 - jotkut tunnusluvut ja menetelmät herkempiä poikkeaville arvoille kuin toiset
 - toiset turmeltuvat käyttökelvottomiksi helposti (esim. keskiarvo)
- aiheeseen palataan tunnuslukujen käsittelyn yhteydessä

Lukujen esitystarkkuus

- laskennalliselta kannalta mahdollinen virhelähde on myös lukujen rajallinen esitystarkkuus tietokoneessa
- voi joissakin tilanteissa aiheuttaa pahojakin vääristymiä
- ei yleensä ...
- lähinnä pyöristysvirheiden kumuloituminen iteroitaessa
- esim. pienet todennäköisyydet kannattaa esittää logaritmimuunnoksella (jolloin alkuperäisten lukujen kerto- ja jakolaskut suoritetaan muunnettujen lukujen yhteen- ja vähennyslaskuina)
- joudutaan tällä kurssilla ohittamaan tällä maininnalla

Tulkinta

- data-analyysiin liittyy myös **tulosten tulkinta**
 - ovatko esim. löydetyt riippuvuudet tutkimusalueen kannalta oleellisia
 - onko niistä löydettävissä syy-seuraus -suhteita
 - auttavatko ne ennustamaan ilmiön käyttäytymistä
- ⇒ olisiko toisenlainen malli ollut hyödyllisempi
- ⇒ mahdolliset uudet kokeet ja uuden datan keruu

Työkaluja data-analyysiin, osa I (Awk)

Sorvin ääreen

- data-analyysi vaatii sopivat työkalut
 - raakadatan esikäsittely
 - tietokannat
 - tilastollinen analyysi
 - visualisointi
- jatkossa opitaan alkeita eräiden työkalujen käytössä

Sorvin ääressä

- usein tutkimusdata ei ole tietokannassa eikä sitä aina sellaiseen kannata viedäkään
- ⇒ tiedostoissa olevan datan “kääntely” ja “pyörittely”
- taulukkomuotoisessa datassa
 - sarakkeiden ja rivien poistaminen
 - annetun ehdon täyttävien rivien valitseminen
 - yksinkertaiset laskuoperaatiot

Awk

- **awk** on yksinkertainen ja vanha UNIX-työkalu
- ohjelmointikieli, jolla helppo käsitellä rivi+sarake-muodossa olevia tekstitiedostoja
- awk-ohjelma annetaan joko komentorivillä tai tiedostosta
- tulkittava kieli (ei kääntämistä)
- awk-kielen syntaksi muistuttaa monessa kohdin C-kieltä
- tässä yhteydessä vain hyvin lyhyt esittely
 - tavoite: oman datan käsittely siten, että jokainen osaa tehdä pikkuoperaatioita datalleen ilman laajempia ohjelmointikieliä

Awk (2)

- awk-ohjelma käy läpi kaikki syötetiedoston rivit ja suorittaa kullekin riville ohjelmassa annetut käskyt
- syötetiedostoja voi olla myös useampia
- awk-ohjelmassa ei tarvitse määritellä muuttujia
- tyyppimuunnokset ovat automaattisia
- ohjelmassa voi viitata syötetiedoston rivin i:nteen kenttään merkinnällä \$i
- merkintää \$0 käytetään viittaamaan koko riviin

Awk, yksinkertaisia esimerkkejä

- `awk '{print $1,$3}' input.txt` tulostaa tiedoston `input.txt` kunkin rivin ensimmäisen ja kolmannen sarakkeen arvon
- `awk '{print $0}' input.txt` tulostaa tiedoston `input.txt` jokaisen rivin sellaisenaan (eli koko tiedoston sellaisenaan)
- awk-ohjelman sisäinen muuttuja `NF` sisältää tiedon käsiteltävän rivin sarakkeiden lukumäärästä
- `awk '{print $NF,$(NF-1)}' input.txt` tulostaa viimeisen ja viimeistä edellisen kentän arvot
- muuttuja `NR` on käsiteltävän rivin numero
- `awk '{print NR, $0}'` tulostaa rivinumeron ja rivin

Awk, kontrollikäskyt

- awk-ohjelmissa ovat käytettävissä mm. seuraavat kontrollikäskyt:
 - **if** (*condition*) *statement* [**else** *statement*]
 - **while** (*condition*) *statement*
 - **do** *statement* **while** (*condition*)
 - **for** (*expr1*; *expr2*; *expr3*) *statement*

Awk, lisää esimerkkejä

- `awk '{if ($1==1) print $1,$3; else print $2,$4}' input.txt`
- jos ensimmäisen sarakkeen arvo 1, tulostetaan ensimmäinen ja kolmas, muuten toinen ja neljäs sarake
- awk-ohjelmalle voi antaa parametreja komentoriviltä optiolla `-v`
- `awk -v field=3 '{print $(field)}' input.txt`
- tulostaa annetun sarakkeen (parametri *field*) arvot
- jos parametreja useita, optio `-v` tarvitaan jokaisen parametrin edessä

Awk-ohjelman osat

- edellä awk-ohjelmissa on ollut vain yksi osa: varsinainen suoritusosa, joka on pakollinen osa
- yleisesti awk-ohjelma voi sisältää kolme osaa:
 1. alustusosa (alkaa sanalla BEGIN)
 2. varsinainen suoritusosa
 3. lopetusosa (alkaa sanalla END)

Awk-ohjelman osat

- alustusosan käskyt suoritetaan *ennen* syötetiedoston lukemista
 - esim. muuttujien alustaminen voidaan näin suorittaa
- varsinaisen suoritusosan käskyt suoritetaan siis kerran jokaiselle syötetiedoston riville
- lopetusosan käskyt suoritetaan syötetiedon lukemisen *jälkeen*
 - tyypillisesti tulostetaan lopuksi joidenkin muuttujien arvoja

Awk-ohjelma, esimerkki

- olkoon seuraava ohjelma tiedostossa **esimerkki.awk**

```
BEGIN{}  
{  
    sum=sum+$1;  
    count++  
}  
END{print sum, sum/count}
```

- komento **awk -f esimerkki.awk input.txt** tulostaa tiedoston input.txt rivien ensimmäisten sarakkeiden arvojen summan ja keskiarvon

Awk-ohjelma, taulukot

- 1-ulotteisen taulukon (t) i:nteen alkioon viitataan t[i]
- 2-ulotteisen taulukon (t) alkioon (i,j) viitataan t[i,j]
- taulukon indeksin ei tarvitse olla kokonaisluku vaan se voi olla mikä tahansa merkkijono
- seuraava ohjelma laskee ensimmäisen sarakkeen arvojen jakauman ja tulostaa sen

```
{sum[$1]++}
```

```
END{for (i in sum) print i,sum[i]}
```

Awk, taulukot

- lopetusosassa käytetään taulukoihin liittyvää kontrollikäskyä, joka käy läpi kaikki taulukon indeksit: **for** (*val in array*) *statement*
- hyödyllinen kun taulukon indeksit ovat merkkijonoja
- kun indeksit ovat lukuja, tulostus ei (yleensä) tapahdu numerojärjestyksessä
- enemmän awk:ista: Unix Manual Pages (KDE Help Center tai komentoriviltä `man awk`)

Yksinkertaisia unix-työkaluja

- `tr`: vaihtaa tietyn merkin esiintymät toiseksi (`-s` poistaa duplikaattimerkit)
- `sort`: lajittelee rivit (`-n`: numeerisesti, `-r`: käänteisesti, `-u`: duplikaatit poistaen)
- `uniq`: poistaa duplikaattirivit järjestetystä aineistosta (`-c`: tulostaa kunkin rivin lukumäärän)
- `head -n`: tulostaa `n` ensimmäistä riviä
- `tail -n`: tulostaa `n` viimeistä riviä
- `wc`: tulostaa merkkien (`-b`), sanojen (`-w`) ja rivien (`-l`) lukumäärät

Unix-työkaluja, jatkoa

- komentojen “putkittaminen” on usein kätevää

- esim:

```
tr -s ' ' '\n' < test.txt | sort | uniq -c \  
| sort -nr | head -20
```

tulostaa tiedoston test.txt 20 yleisintä sanaa

- komentotiedostot, ns. “shell scriptit”, ovat hyödyllisiä aineistojen käsittelyn uusimista, muuttamista ja dokumentointia varten
- ks. komentojen ohjeet, esim. `man tr`

Eksploratiivinen data-analyysi

Visualisointi

- datajoukon eri piirteiden esittäminen graafisesti
- eksploratiivisen data-analyysin keskeinen osa
- tutkija myös esittää saamansa tulokset paljolti graafisin esityksin!
- laadukas visualisointi ei ole helppoa:
erilaiset aineistot vaativat erilaisia graafisia esityksiä

Visualisointi, työkaluja

- tilasto-ohjelmistot (esim. SAS, Splot, SPSS, Survo) sisältävät monipuoliset mahdollisuudet graafisiin esityksiin
- tällä kurssilla opitaan alkeita visualisoinnista käyttäen Gnuplot-ohjelmistoa
- kurssin lopulla tieteellinen visualisointi (CSC:n tutkijan luento)

Aineiston tiivistäminen

- aineiston ominaisuuksien tiivistäminen

⇒ **tunnuslukujen** (*statistic*) laskeminen

- yleisesti tunnusluku on mikä tahansa aineiston funktio $t = f(y_1, \dots, y_n)$, jonka määrittämiseksi on tunnettava kaikki havainnot $y_i, 1 \leq i \leq n$
- jatkossa merkinnällä $y_{(i)}$ tarkoitetaan i :nneksi pienintä havaintoa (siis kaikilla i : $y_{(i)} \leq y_{(i+1)}$)
- esimerkiksi havaintojen minimi- ja maksimiarvo $y_{(1)}$ ja $y_{(n)}$ ovat tunnuslukuja
- tunnusluku voi olla myös vektori

Tunnusluvuista

- käytännössä tunnusluvulla pyritään ilmaisemaan tiettyjä havaintojen ominaisuuksia, kuten
 - arvojen keskittymistä (moodi, keskiarvo, mediaani)
 - arvojen leveyttä, laajuutta, hajoamista (keskihajonta, varianssi, kvartiiliväli, minimi, maksimi)
 - arvojen jakauman tasaisuutta (vinous, huipukkuus)
 - useampien muuttujien riippuvuuksia (korrelaatio, kovarianssi, χ^2 (khiin neliö))

Yksittäisen muuttujan tarkastelu

- eksploratiivisen data-analyysin käsitteleminen aloitetaan seuraavassa **yksittäisten muuttujien** tarkastelemisesta
 - muuttujien (attribuuttien) eri tyypit
 - yksittäisen muuttujan arvojen jakaumien tunnusluvut
 - arvojen jakaumien esittäminen graafisesti

Datan arvotyyppit ja asteikot

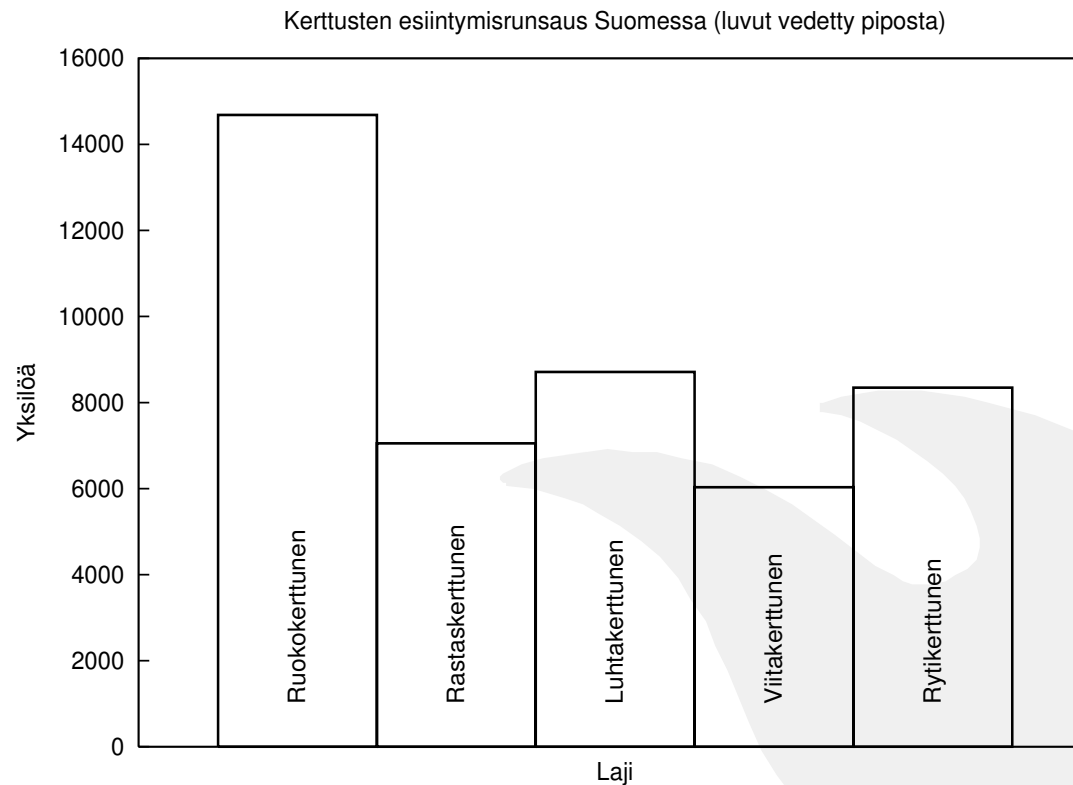
- aineiston muuttujilla (attribuuteilla) voi olla erityyppisiä arvoja
- muuttujan tyyppi vaikuttaa siihen
 - mitä tunnuslukuja voidaan laskea
 - mitä visualisointimenetelmiä kannattaa käyttää
 - mitä analyysimenetelmiä voidaan soveltaa

Kategoria-asteikko

- joukko erillisiä (=diskreettejä) arvoja, joilla on vain nimet, mutta ei järjestystä (esim. sukupuoli, silmien väri, lintulaji)
- tunnuslukuja:
moodi (eli *tyyppiarvo*) = aineiston yleisin arvo
- visualisointi: histogrammi

Kategoria-asteikko, esimerkki

- attribuutin 'laji' moodi on 'ruokokerttunen'

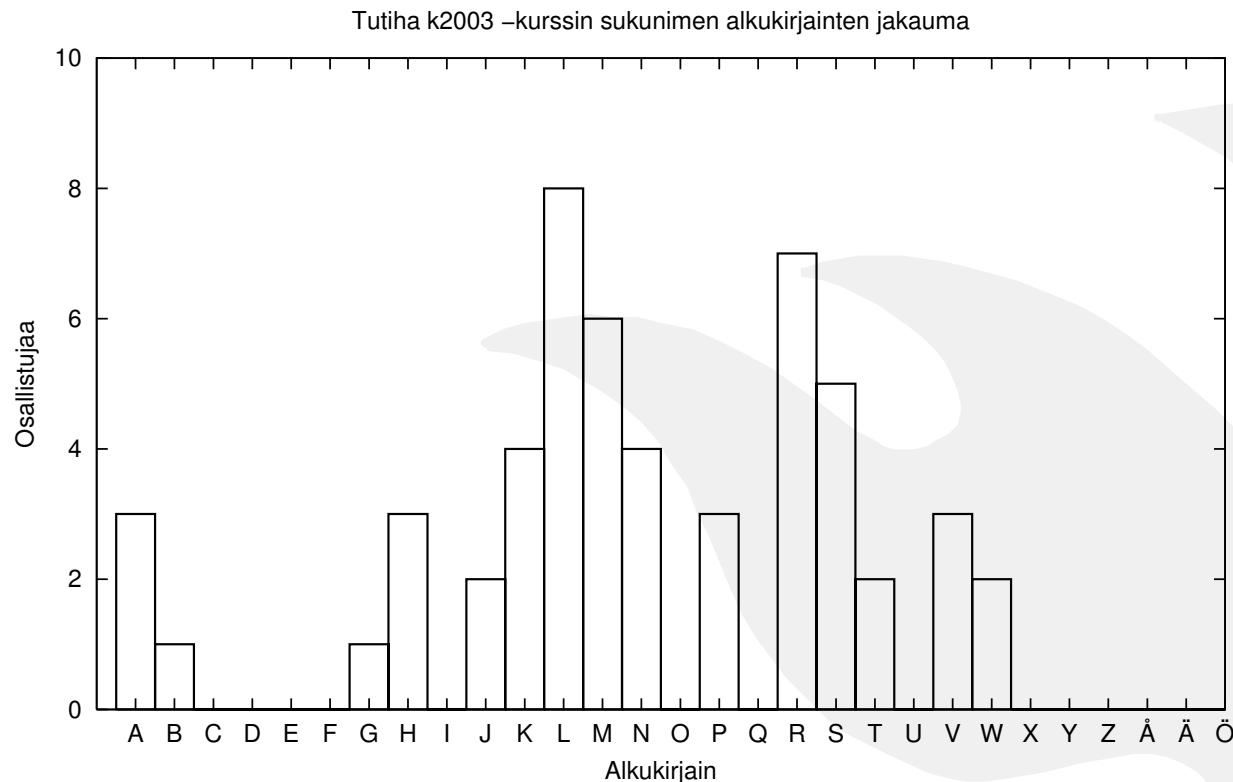
Ordinaaliasteikko

- arvot diskreettejä ja niille on määritelty järjestys
- tunnuslukuja (moodin lisäksi):
 - minimi- ja maksimiarvot
 - *mediaani* = aineiston keskimmäinen arvo

$$m(y_1, \dots, y_n) = \begin{cases} y_{(\frac{n}{2} + \frac{1}{2})} & \text{kun } n \text{ pariton,} \\ y_{(\frac{n}{2})}, \text{ tai } y_{(\frac{n}{2} + 1)} & \text{kun } n \text{ parillinen} \end{cases}$$

Ordinaaliasteikko, esimerkki

- muuttuja: kurssille ilmoittautuneiden sukunimien ensimmäinen kirjain
- aineistossa moodi on 'L' ja mediaani 'M'

Numeeriset asteikot

- seuraavilla kolmella asteikolla arvot numeerisia
- arvoilla voi mielekkäästi laskea
- arvot voivat olla diskreettejä tai jatkuvia

Numeeriset asteikot (2)

■ intervalliasteikko

- arvojen *erotuksilla* mielekäs tulkinta
- esim. lämpötilan mittaukset Celsius-asteina

■ suhdeasteikko

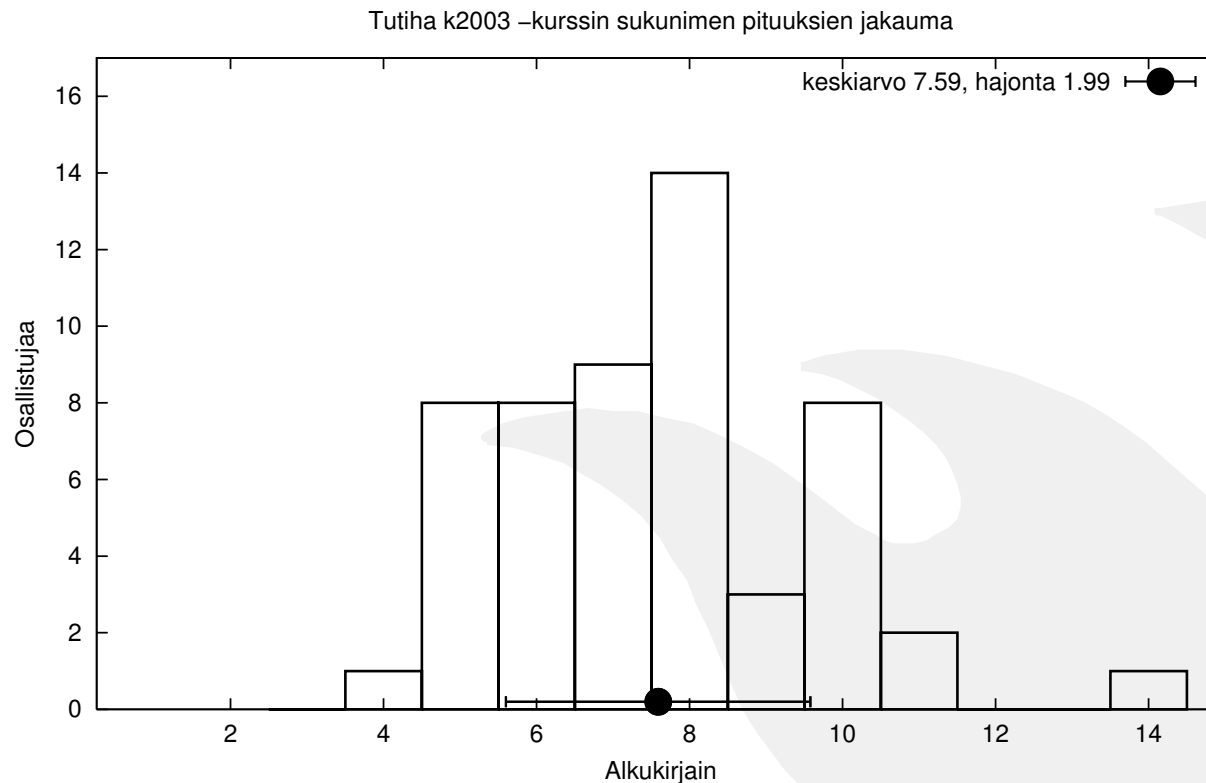
- arvojen *suhteilla* mielekäs tulkinta
- asteikko voidaan vapaasti valita
- esim. lämpötilat Kelvin-asteina

■ absoluuttinen asteikko

- kuten edellinen, mutta myös mitta-asteikko on absoluuttinen
- esim. osuudet maapallon väestöstä

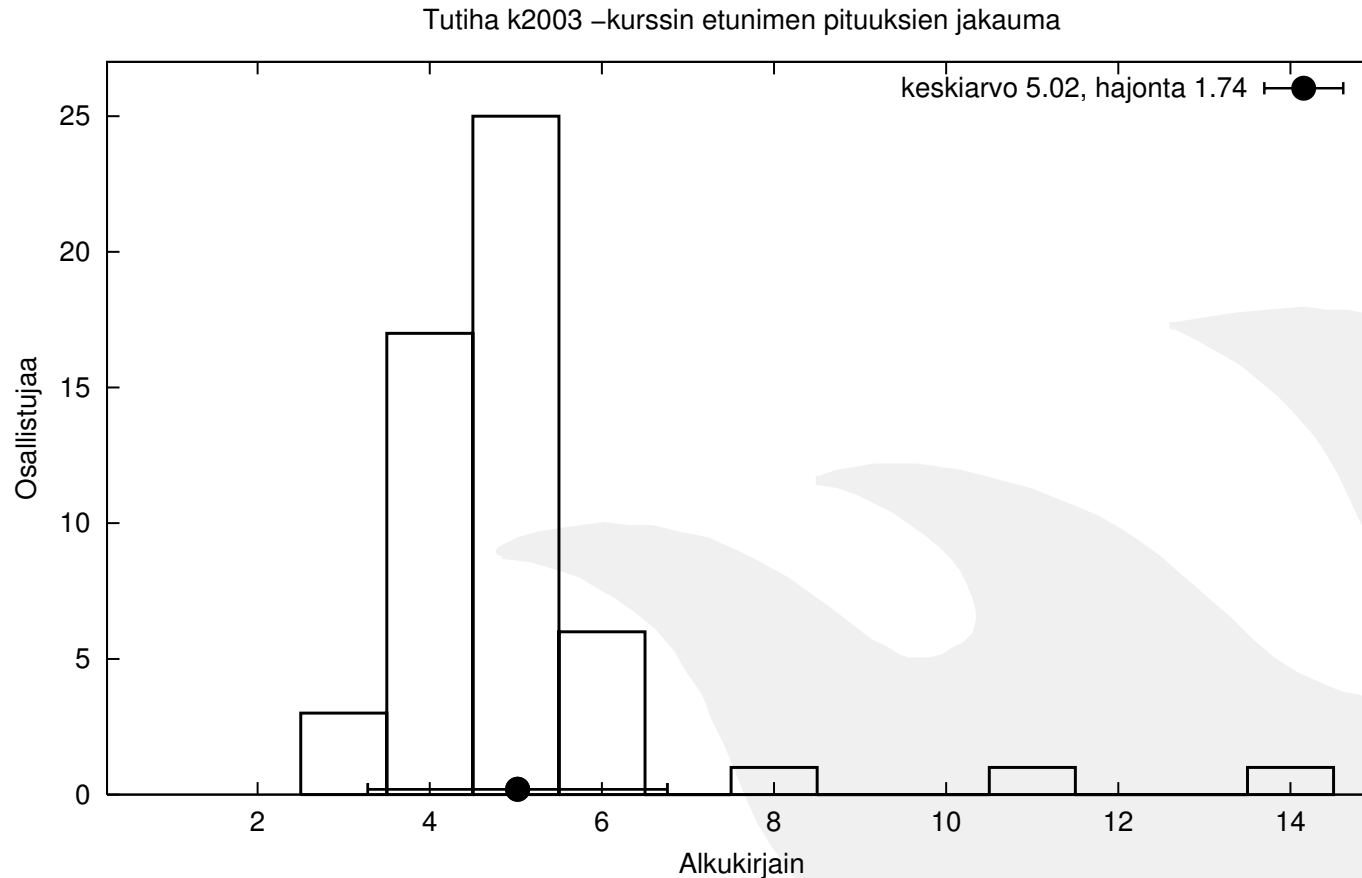
Esimerkki, absoluuttinen asteikko

- jatkoa esimerkille nimien alkukirjaimesta
- nyt muuttujana sukunimen pituus

Esimerkki, absoluuttinen asteikko

■ etunimien pituuksien jakauma

Arvojen keskittyminen

- seuraavat tunnusluvut ovat tavallisimpia otoksen yksittäisen muuttujan keskittymisen kuvaajia
- *(aritmeettinen) keskiarvo*

$$\bar{y} = \frac{\sum_{i=1}^n y_i}{n}$$

- sopii numeerisille asteikoille
 - heikkous: yksikin huomattavasti poikkeava arvo (outlier) vaikuttaa paljon; vinot ja monihuippuiset jakaumat ongelmallisia
- ⇒ keskiarvo voi siirtyä kauaksi sieltä missä suurin osa havainnoista on

Arvojen keskittyminen (2)

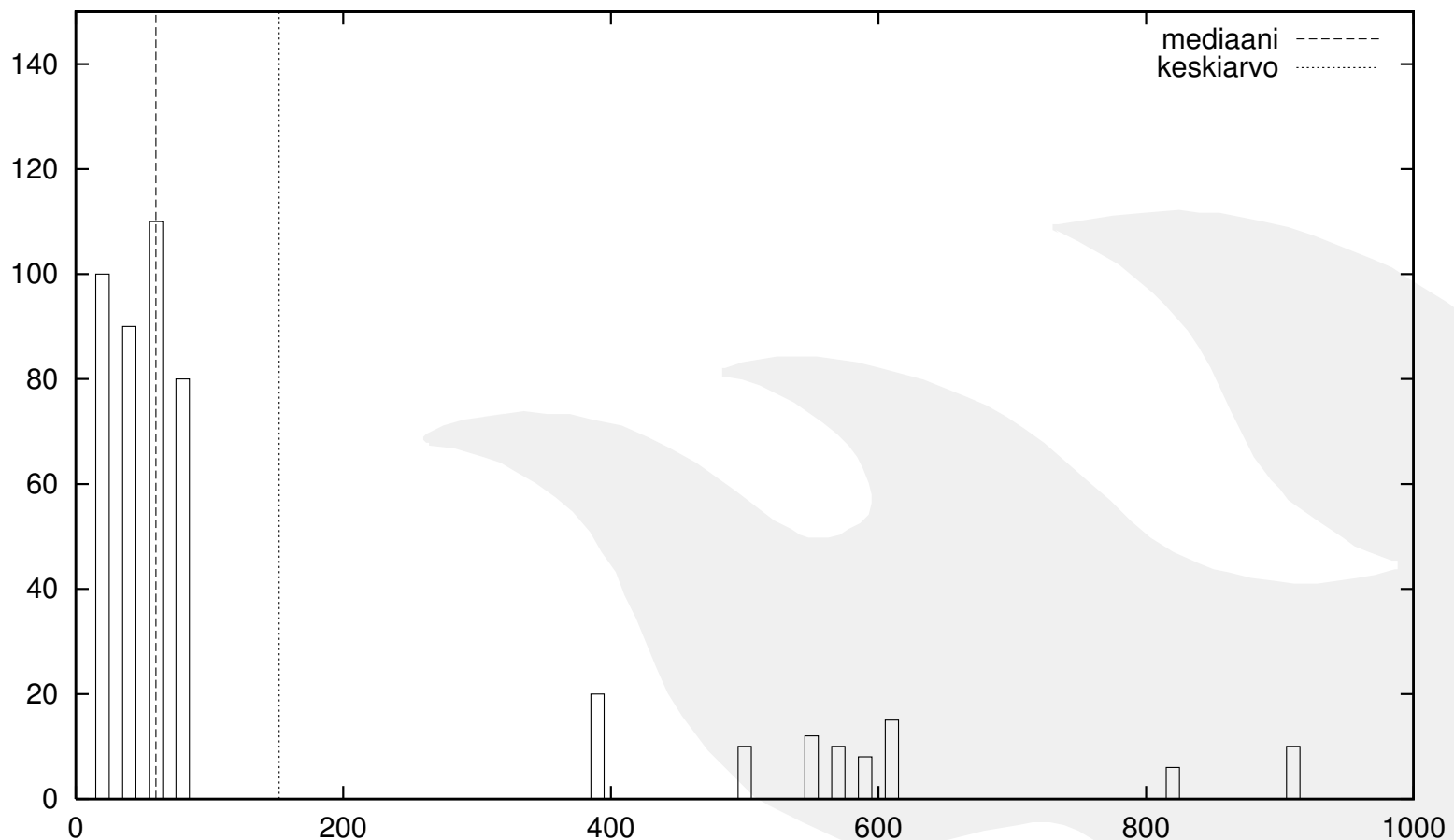
■ *mediaani*

- ei yhtä herkkä yksittäisille virhearvoille kuin keskiarvo
- intervalli-, suhde- ja absoluuttinen asteikko: mediaani voidaan määrittää yksikäsitteisesti myös silloin kun n on parillinen
- n parillinen $\Rightarrow$ keskimmäisten arvojen keskiarvo

$$m(y_1, \dots, y_n) = (y_{(\frac{n}{2})} + y_{(\frac{n}{2}+1)})/2, \text{ kun } n \text{ parillinen}$$

Esimerkki: keskiarvo ja mediaani

- hyvin vino jakauma $\Rightarrow$ mediaani lähempänä havaintojen valtaosaa

Arvojen keskittyminen (3)

- kohinaisille aineistoille aritmeettista keskiarvoa sopivampi on usein *tasoitettu keskiarvo (trimmed mean)*
 - arvojen ääripäistä jätetään osa huomioimatta keskiarvoa laskettaessa
 - vrt. mäkihypyn pistelasku, jossa viiden tuomarin tyylipisteistä pienin ja suurin jätetään huomiotta

Arvojen vaihtelevuus

- tavallisimpia arvojen vaihtelevuutta kuvaavia tunnuslukuja
 - (otos)keskihajonta (*standard deviation, SD*)

$$\sigma_x = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n - 1}}$$

- *varianssi* on keskihajonnan neliö
- keskihajonnan intuitiivinen merkitys: havainnon keskimääräinen etäisyys keskiarvosta

Fraktiilit

- otoksen *p*-fraktiili on pienin sellainen otoksen arvo, jota pienempiä tai yhtä suuria on osuus *p* otoksen arvoista
- = suurin sellainen otoksen arvo, jota suurempia tai yhtä suuria on osuus $1 - p$ otoksen arvoista
- mediaani on 0.5-fraktiili (eli 50%-fraktiili)
- 0.25-fraktiili ja 0.75-fraktiili ovat *kvartiileja*
- vähintään ordinaaliasteikon muuttujille
- fraktiilit eivät ole herkkiä poikkeaville arvoille

Fraktiilivälit

- *kvartiiliväli* on 2-ulotteinen tunnusluku (0.25-fraktiili, 0.75-fraktiili)
 - keskimmäiset 50% havainnoista ovat kvartiilivälillä
 - kvartiilivälin pituus 0.75-fraktiili – 0.25-fraktiili on aineiston hajontaa kuvaava tunnusluku, johon poikkeavat arvot eivät vaikuta
- *p-fraktiilivälillä* on osuus p otoksen arvoista
 - välin ala- ja yläpuolella likimain osuudet $(1 - p)/2$ arvoista
- hypoteesin testauksessa tarkastellaan usein 0.95-, 0.99- ja 0.999-fraktiilivälejä

Väliyhteenvedo

- yksittäisten muuttujien tarkastelu
- erilaiset mitta-asteikot
 - kategoria-asteikko
 - ordinaaliasteikko
 - numeeriset asteikot: intervalli-, suhde-, absoluuttinen asteikko
- tunnuslukuja
 - keskiarvo, mediaani, moodi
 - otoskeskihajonta
 - fraktiilit, fraktiilivälit

Työkaluja data-analyysiin, osa II (Gnuplot)

Visualisointi (yksi muuttuja)

- Gnuplot-ohjelmisto (alkujaan UNIX, Linux)

- käynnistyy komennolla `gnuplot`

- ohjelmasta poistuminen

```
gnuplot> quit
```

- apua saa käskyllä `help` tai lisäksi tarkentamalla käskyn tai osan siitä

```
gnuplot> help
```

```
gnuplot> help set
```

```
gnuplot> help set xrange
```

- ks. myös [pikaohjeet verkossa \(.../tutihaK04/gnuplot_short.pdf\)](#) ja

[Gnuplot Central \(http://www.gnuplot.info/\)](http://www.gnuplot.info/)

Gnuplot (2)

- kukin syötetiedoston rivi vastaa yhtä (data)pistettä (kuvan piste tai histogrammin pylväs)
- seuraavassa esimerkissä histogrammia varten valmiiksi kurssin osallistujien nimistä laskettu tiedosto nimi.dat
 1. sarake: nimen pituus
 2. tämän pituisten etunimien lukumäärä
 3. tämän pituisten sukunimien lukumäärä

Datatiedosto nimi.dat

3	3	0
4	17	1
5	25	8
6	6	8
7	0	9
8	1	14
9	0	3
10	0	8
11	1	2
12	0	0
13	0	0
14	1	1

Histogrammit ja Gnuplot

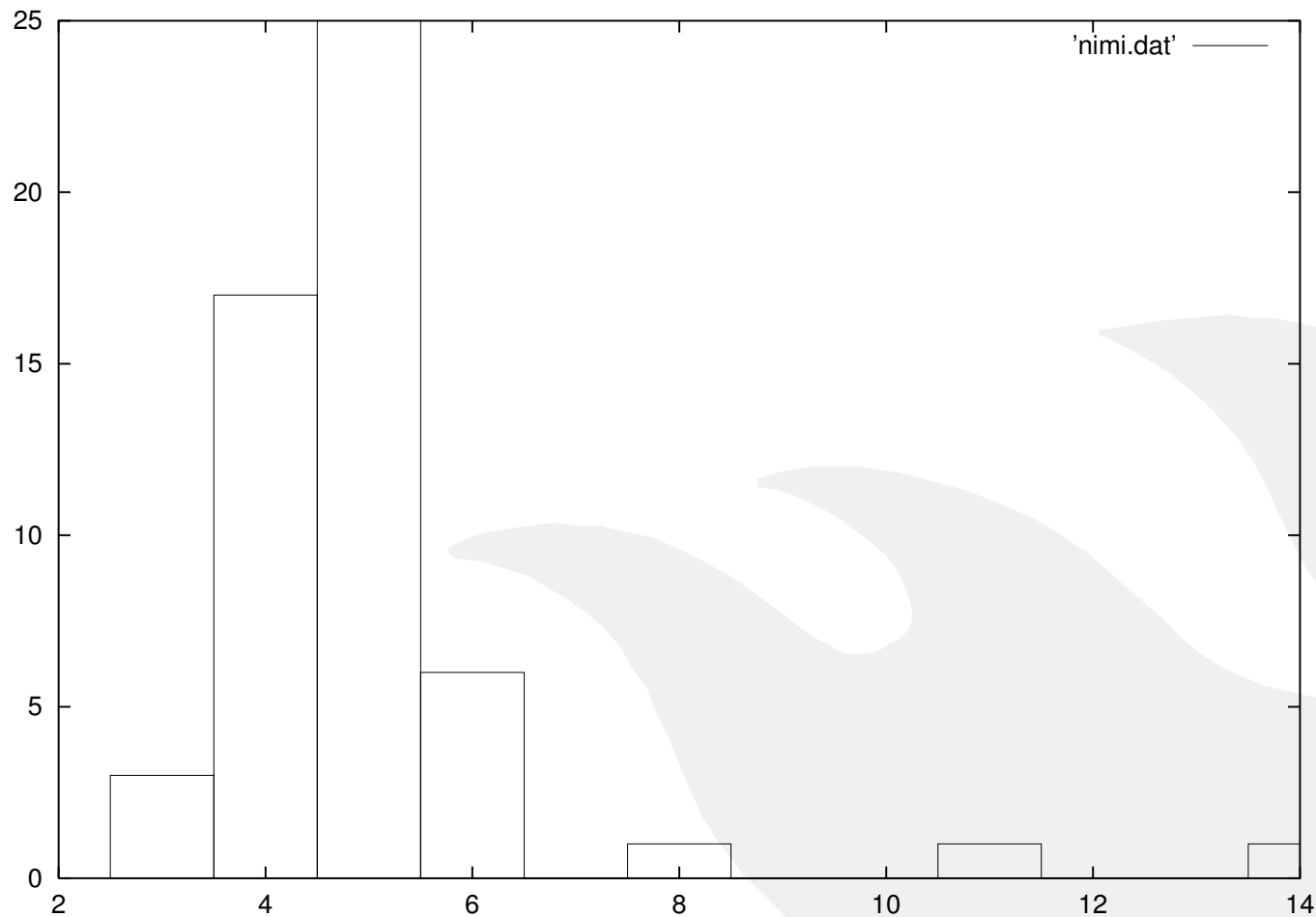
- histogrammin piirto

```
gnuplot> plot 'nimi.data' with boxes
```

- “with boxes” = piirrä datasta histogrammi
- oletusarvoisesti käytetään kahta ensimmäistä saraketta (arvo, lkm)-parina pylvään piirämiseen
 - (gnuplotin dokumentaation mukaan histogrammien kohdalla ei ole näin, mutta käytännössä näyttää olevan)
- gnuplot asettaa oletusarvoisesti x-akselin ja y-akselin skaalan automaattisesti (autoscale)

Histogrammit ja Gnuplot (2)

■ `gnuplot> plot 'nimi.data' with boxes`

Histogrammit ja Gnuplot (3)

- akselien automaattinen skaalaus toimii huonosti histogrammien tapauksessa

⇒ aseta manuaalisesti: set xrange, set yrange

- y-akselilla korkein arvo ei saa saavuttaa asteikon ylälaitaa (matalin arvo nolla!)

```
gnuplot> set data style boxes
```

```
gnuplot> set xrange[0:15]
```

```
gnuplot> set yrange[0:30]
```

```
gnuplot> plot 'nimi.data'
```

tai

```
gnuplot> plot [0:15][0:30] 'nimi.data' with boxes
```

Plot-komento

- plot-komennolle voi antaa paljon lisämääreitä:

```
plot {<ranges>}  
      {<function> | "<datafile>" {using <fields>}}  
      {title "<title-text>"}  
      {with <style>}
```

- title: käyrän tms. nimi (koko kuvan otsikko asetetaan komennolla *set title "<title>"*)
- fields: mitä syötteen sarakkeita käytetään graafisessa esityksessä (oletus: 1, 2, ...), esim.
 - gnuplot> plot 'nimi.data' using 1:3 with boxes
 - erilaiset esitystyytit vaativat eri määrän sarakkeita

Plot-komento (2)

- with: kaaviotyyli + lisämääreitä

- oletusarvoinen viivan leveys on yleensä liian pieni

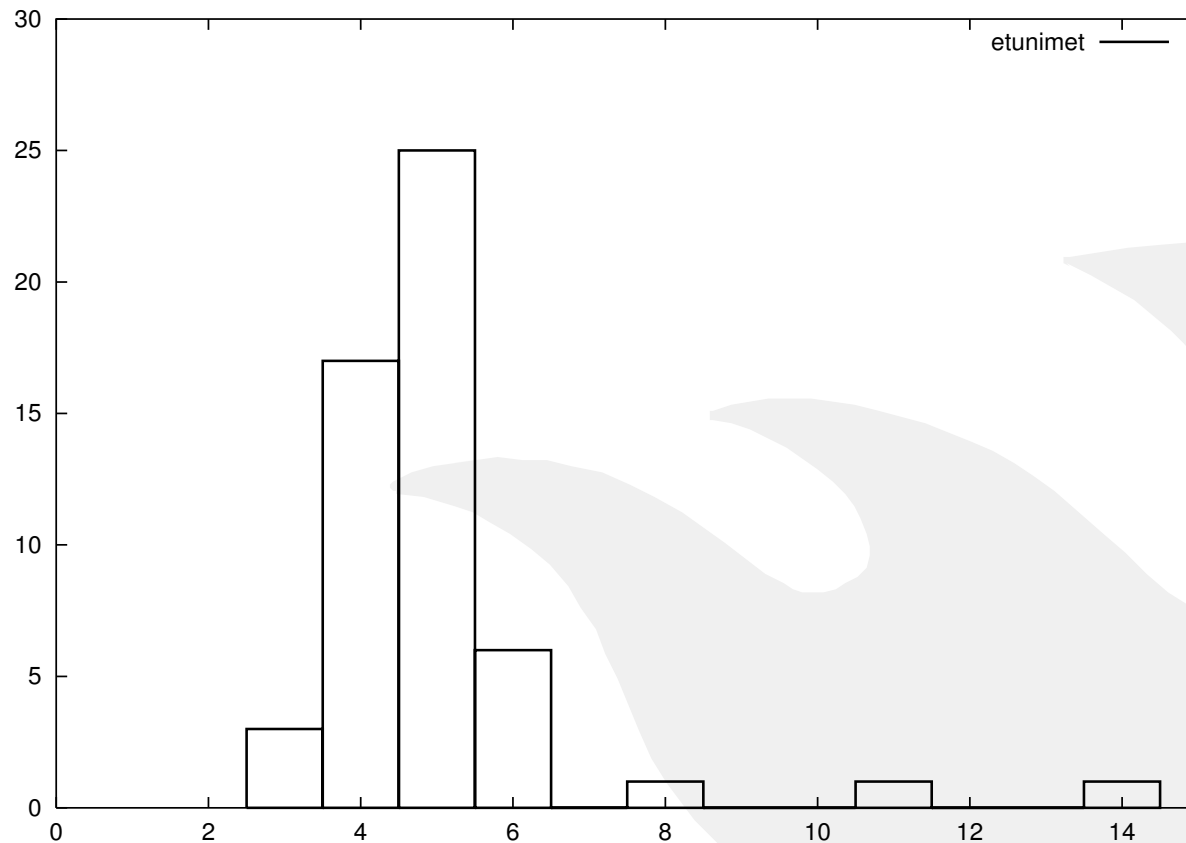
```
gnuplot> plot 'nimi.data' title 'etunimet' \  
with boxes linewidth 3
```

- komentoja voi lyhentää

```
gnuplot> plot 'nimi.data' t 'etunimet' w boxes lw 3
```

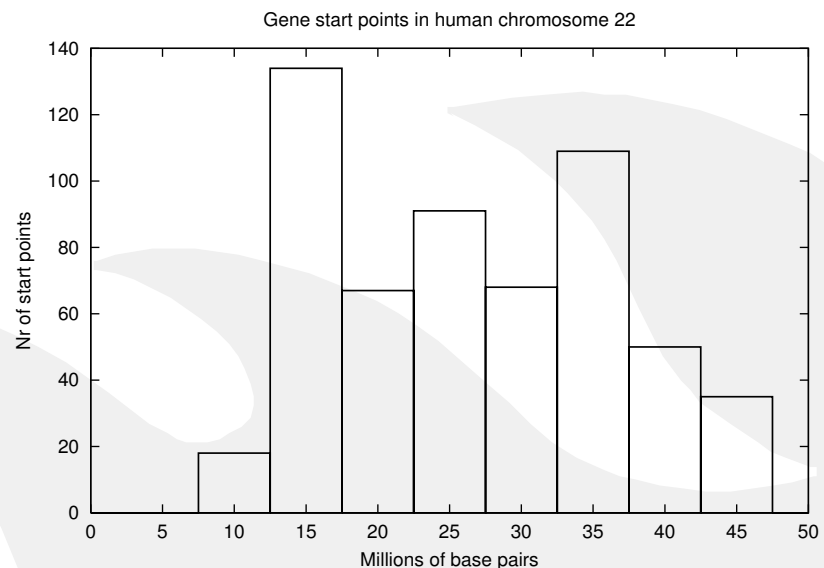
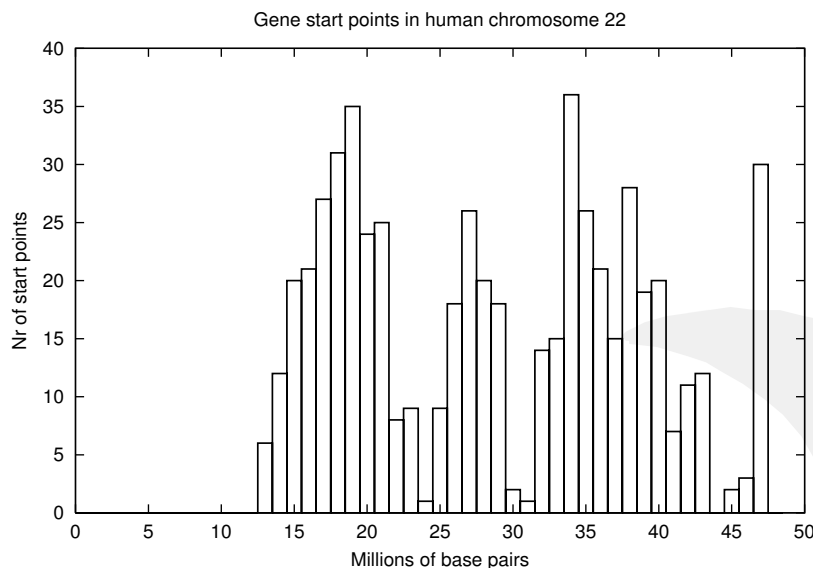
Histogrammit ja Gnuplot (2)

```
■ gnuplot> plot [0:15][0:30] 'nimi.data' \  
title 'etunimet' with boxes linewidth 3
```


Histogrammit

- histogrammin antamaan vaikutelmaan vaikuttavat
 - y-akselin alaraja (0 on paras valinta)
 - luokkavälin pituus (=pylvään paksuus)

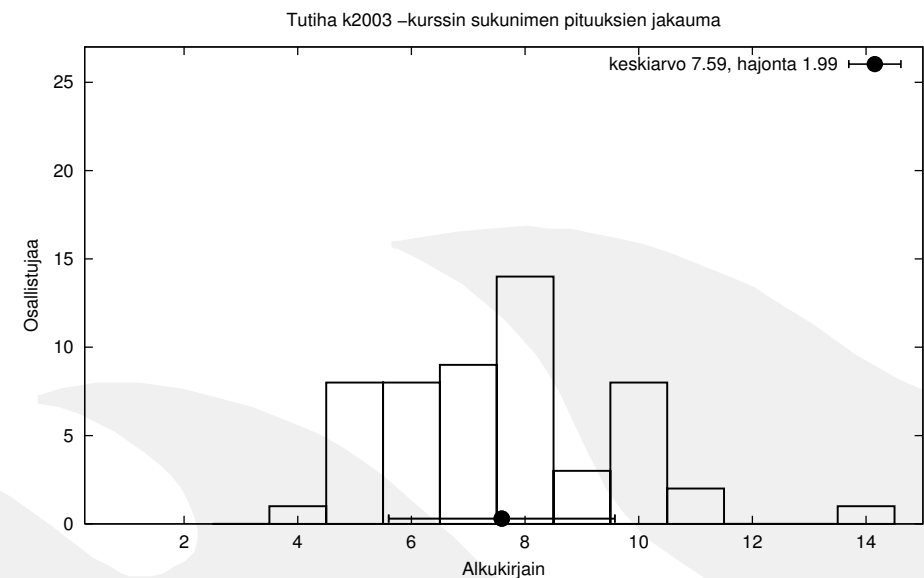
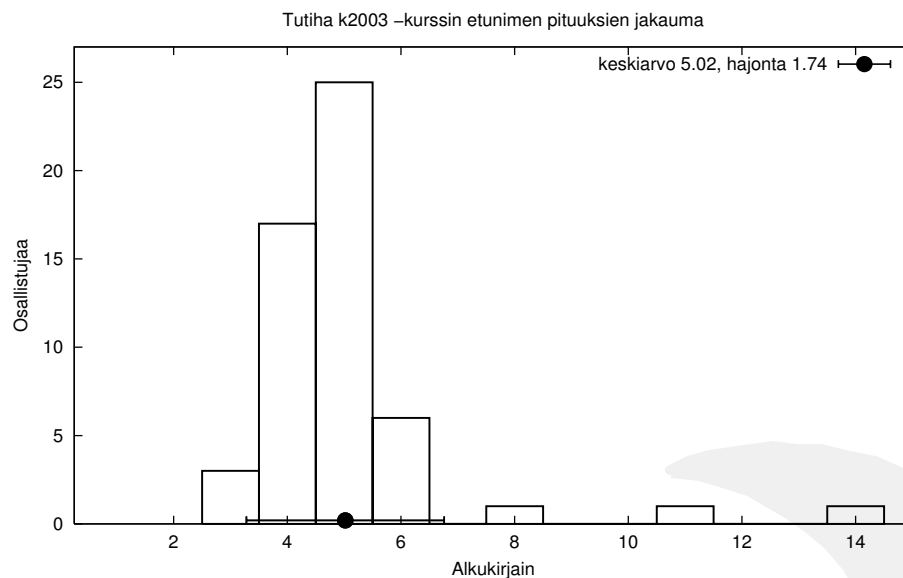
- pylvään leveyden valinta voi vaikuttaa oleellisesti

Histogrammit

- pylvään leveyden valintaan vaikuttavat:
 - havaintojen lukumäärä
 - muuttujan arvojen vaihteluväli
 - mahdolliset luonnolliset luokkarajat
 - vierekkäisten luokkien frekvenssien vaihtelun määrä
 - perussääntö: kaikkea aineistossa esiintyvää vaihtelua ei saisi luokkajaossa kadottaa
 - käytännössä: kannattaa kokeilla erilaisia arvoja
 - aloita mieluummin tiheämmästä ja harvenna siitä!

Histogrammien vertailu

- jos haluaa verrata useita histogrammeja, on syytä käyttää samoja asteikkoja

Replot-komento

- pelkkä replot-komento toistaa edellisen plot-käskyn

```
gnuplot> replot
```

- hyödyllistä kun muuttaa jotakin asetusta ja haluaa sitten plotata samat arvot uudelleen

- replot-komentoa voi myös käyttää, jos haluaa useiden muuttujien arvoja samaan kuvaan

```
gnuplot> plot ...
```

```
gnuplot> replot ...
```

- lisätään seuraavaksi etunimien pituudet kuvaavaan histogrammiin keskiarvo pisteenä x-akselilla

Pisteiden piirtäminen

- olkoon tiedostossa avg.data yksi rivi

5.02 1.74 0.5

- 1. sarake keskiarvo, 2. sarake otoskeskihajonta, 3. sarake y:n arvo
- käytetään 1. ja 3. saraketta

```
gnuplot> set data style points
```

```
gnuplot> replot 'avg.data' u 1:3 title 'keskiarvo'
```

Pisteiden piirtäminen (2)

- selkeitä pistetyyppejä (postscriptissa)
 - pistetyypit 6 ja 7 (avoin ja väritetty pyöreä piste)
 - pistetyypit 4 ja 5 (avoin ja väritetty neliö)
 - pistetyyppi 8 (kolmio)

```
gnuplot> replot 'avg.data' u 1:3 title 'keskiarvo' \  
pointtype 7 pointsize 2
```

- piste- ja viivatyypit ovat erilaisia näytöllä ja postscriptissa

Hajontapylvääät (*errorbars*)

- hajonnan ja luottamusvälien esittäminen pisteen ympärillä
- jos halutaan kuvata y-akselin suuntaista variaatiota valitaan datatyylillä errorbars (= yerrorbars)
- jos halutaan kuvata x-akselin suuntaista variaatiota valitaan datatyylillä xerrorbars
- palataan etunimien pituuksia kuvaavaan histogrammiin
- tilanne ennen keskiarvoa kuvaavan pisteen piirtämistä
- kuvataan nyt pelkän keskiarvopisteen lisäksi myös keskihajonnan suuruinen hajontapylväs

Hajontapylvää (2)

- datarivillä tarvitaan nyt kolmea saraketta:

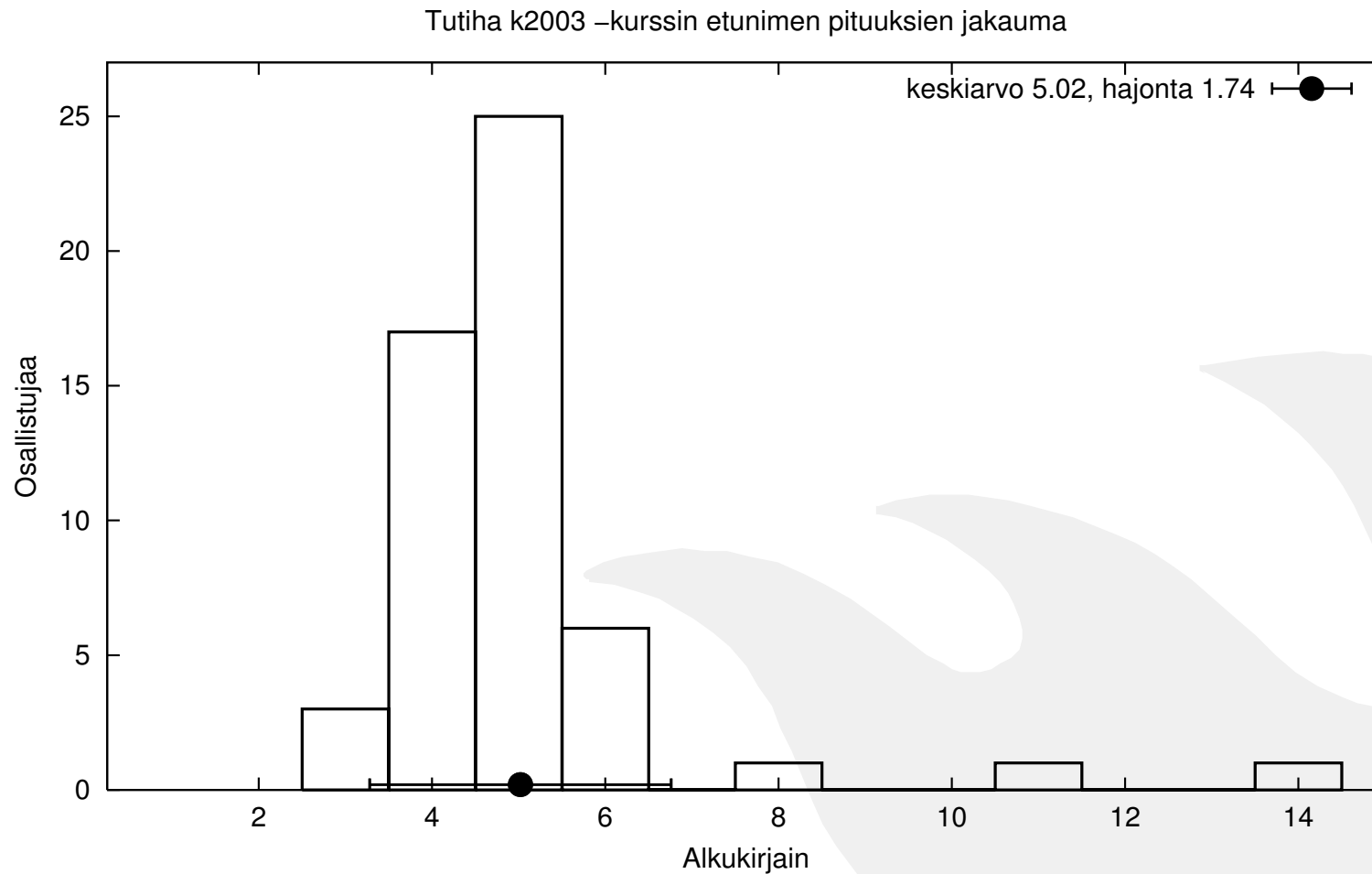
1. x-koordinaatti
2. hajonnan leveys x-akselin (tai y-akselin) suunnassa pisteen (x,y) ympärillä
3. y-koordinaatti

```
gnuplot> set data style xerrorbars  
gnuplot> replot 'avg.data' using 1:3:2 \  
title 'keskiarvo 5.02, keskihajonta 1.74'
```

Hajontapylvää (3)

```
■ gnuplot> set title "Tutiha k2003 -kurssin ..."  
gnuplot> set xlabel "Alkukirjain"  
gnuplot> set ylabel "Osallistujia"  
gnuplot> plot [0:15][0:30] \  
'nimi.data' notitle w boxes linewidth 3, \  
'avg.data' using 1:3:2 \  
    title 'keskiarvo 5.02, keskihajonta 1.74' \  
    lt 2 lw 4 pt 7 ps 3
```

Koko kuva

Kuvien tallentaminen

- kuvien tulostaminen tiedostoon (PostScript)

```
gnuplot> set term postscript
```

```
gnuplot> set output "kuvatiedosto.ps"
```

```
gnuplot> plot ...
```

- nykyisen kuvan tallentaminen (eps-tiedostoon)

```
gnuplot> set term postscript eps
```

```
gnuplot> set output "kuvatiedosto.eps"
```

```
gnuplot> replot
```

- kuvien piirto taas ruudulle

```
gnuplot> set term X11
```

Asetusten tallentaminen

- ohjelman asetusten (ei kuvien) tallentaminen

```
gnuplot> save set 'tiedosto.set'
```

- komentojen antaminen tiedoston kautta

```
gnuplot> load 'tiedosto.set'
```

```
gnuplot> load 'plotcommands.gpl'
```

- gnuplotin ajaminen unixin komentoriviltä

```
$ gnuplot tiedosto.set plotcommands.gpl
```

Eksploratiivinen data-analyysi, kahden muuttujan tarkastelu

Kahden muuttujan riippuvuus

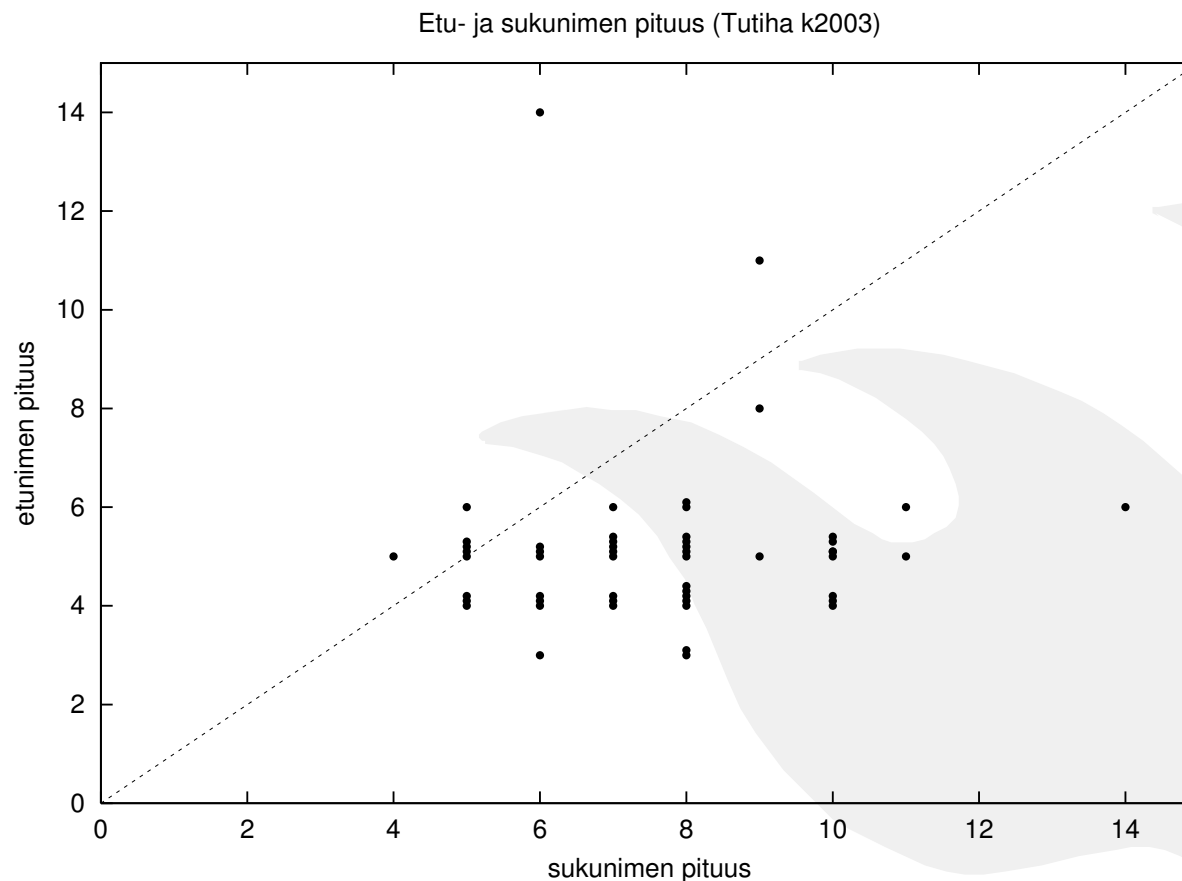
- kahden (satunnais)muuttujan X ja Y riippuvuus toisistaan
 - funktionaalinen riippuvuus
= X :n arvo määrää yksikäsitteisesti Y :n arvon, tai päinvastoin
 - tilastollinen (stokastinen) riippuvuus
= X :n arvo vaikuttaa Y :n arvon jakaumaan, tai päinvastoin
- funktionaalinen riippuvuus on luonnollisesti tilastollisen riippuvuuden erikoistapaus

Kahden muuttujan riippuvuus (2)

- tilastollista riippuvuutta arvioitaessa on tarkasteltava muuttujien X ja Y yhteisjakaumaa
- visualisointi: vähintään intervalliasteikon muuttujien kyseessä ollessa voi piirtää havaintojen *sirontakuvion* (*scatter plot*)
- jokaista havaintoa kohti yksi piste (x_i, y_i)
- `gnuplot> plot 'tiedosto.dat' with points \`
`pointtype 5 pointsize 3`

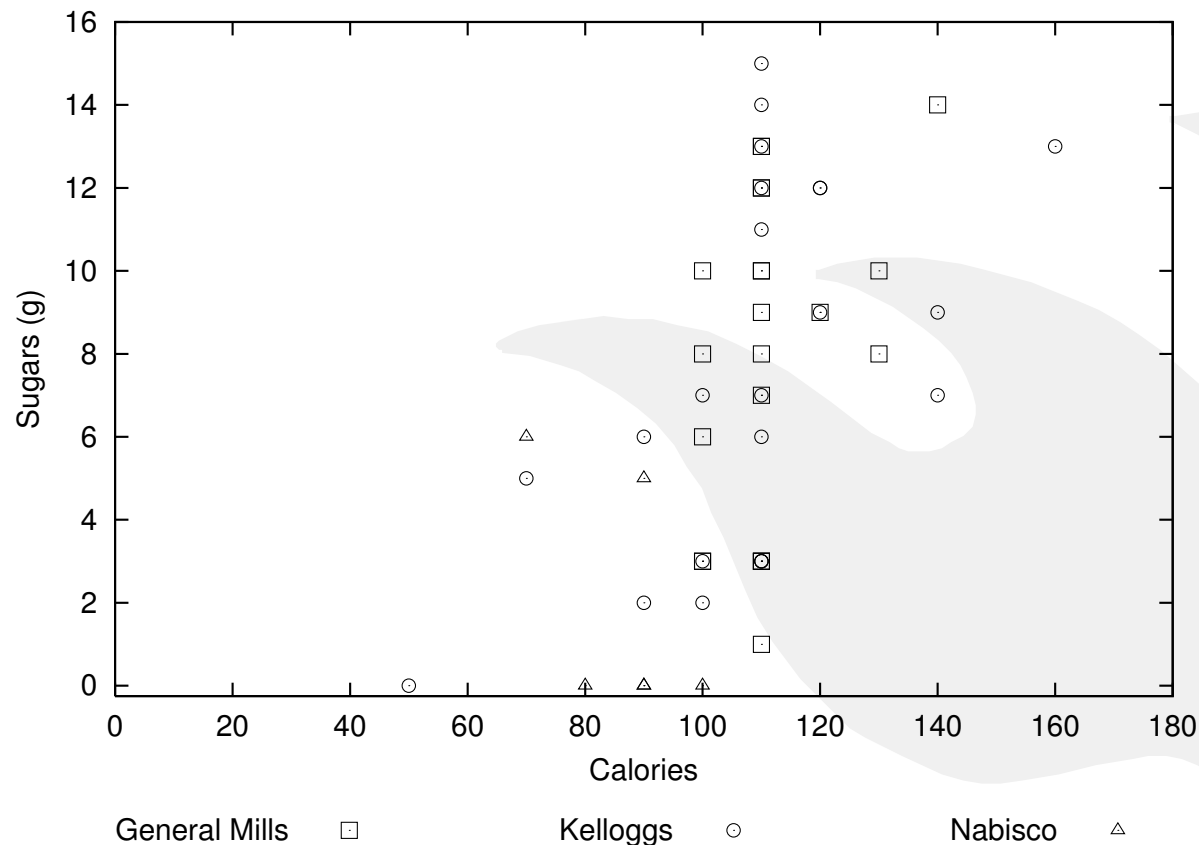
Sirontakuvio (*scatter plot*)

- jokaista kurssin osallistujaa kohti yksi piste
- x-akseli: sukunimen pituus, y-akseli: etunimen pituus

Kahden muuttujan riippuvuus (3)

- kolmas muuttuja (kategoria-asteikko) voidaan erotella erilaisin kuvioin/värein)
- esimerkki, eri yritysten murot:

Kovarianssi

- *otoskovarianssi* on tunnusluku, joka kuvaa vähintään intervalliasteikon muuttujien välisen assosiaation suuruutta

$$\text{cov}(x, y) = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n - 1}$$

- keskistys
- mittaa *lineaarista riippuvuutta*
- huono puoli: otoskovarianssin arvot voivat olla mielivaltaisen suuria tai pieniä, riippuen muuttujien hajonnasta

Korrelaatiokerroin

- (Pearsonin) korrelaatiokerroin ρ saadaan otoskovarianssista **standardoimalla** se muuttujien keskihajontojen tulolla

$$\rho(x, y) = \frac{\text{cov}(x, y)}{\sigma_x \sigma_y}$$

$$\Rightarrow -1 \leq \rho(x, y) \leq 1$$

- $\rho = 1$, kun pisteet (x_i, y_i) ovat samalla nousevalla suoralla
- $\rho = -1$, kun pisteet (x_i, y_i) ovat samalla laskevalla suoralla

Keskistys ja standardointi

- *keskistys* = siirretään mitta-asteikon nollakohta havaintojen keskiarvojen kohdalle
 - keskistys tehdään vähentämällä jokaisesta havainnosta havaintojen keskiarvo
- *standardointi* = muunnetaan mitta-asteikkoa siten, että keskihajonnan suuruudesta poikkeamasta tulee suuruudeltaan 1
 - standardointi tehdään jakamalla jokainen keskistetty havainto havaintojen keskihajonnalla

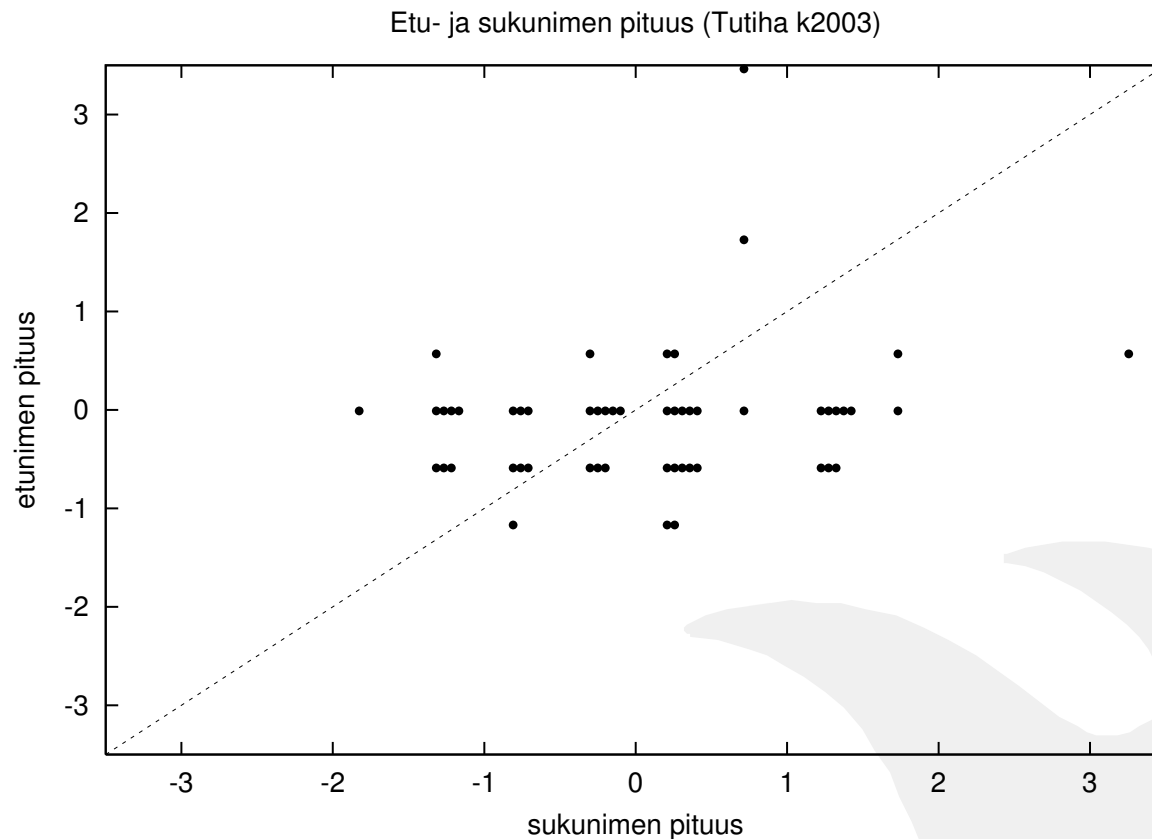
$$x'_i = \frac{(x_i - \bar{x})}{\sigma_x}, y'_i = \frac{(y_i - \bar{y})}{\sigma_y}$$

Keskistys ja standardointi (2)

- kurssilaisten etunimille $\bar{x} = 5.02, \sigma_x = 1.74$
- sukunimille $\bar{y} = 7.59, \sigma_y = 1.99$
- $x_1 = 6, y_1 = 5$

$$\Rightarrow x'_1 = \frac{6 - 5.02}{1.74} \approx 0.56, y'_1 = \frac{5 - 7.59}{1.99} \approx -1.30$$

Keskistys ja standardointi (3)

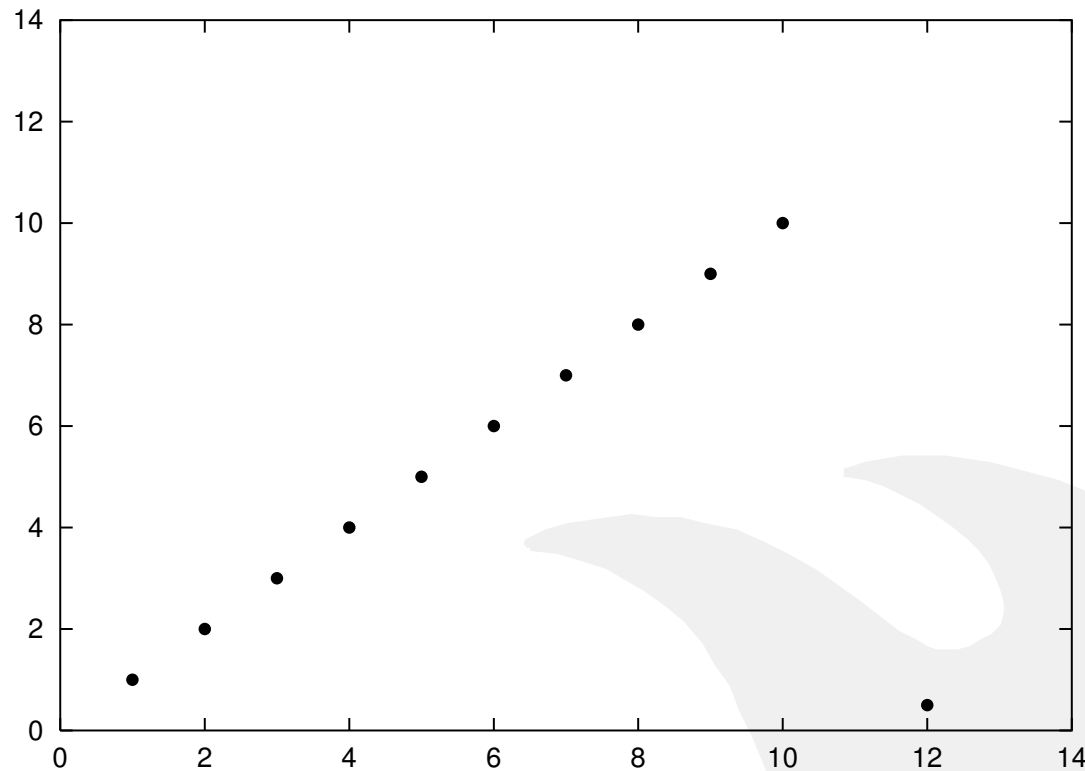

■ $\rho(\text{sukunimi}, \text{etunimi}) \approx 0.07$

⇒ ei (lineaarista) riippuvuutta

Korrelaatiokerroin

■ poikkeavan havainnon vaikutus

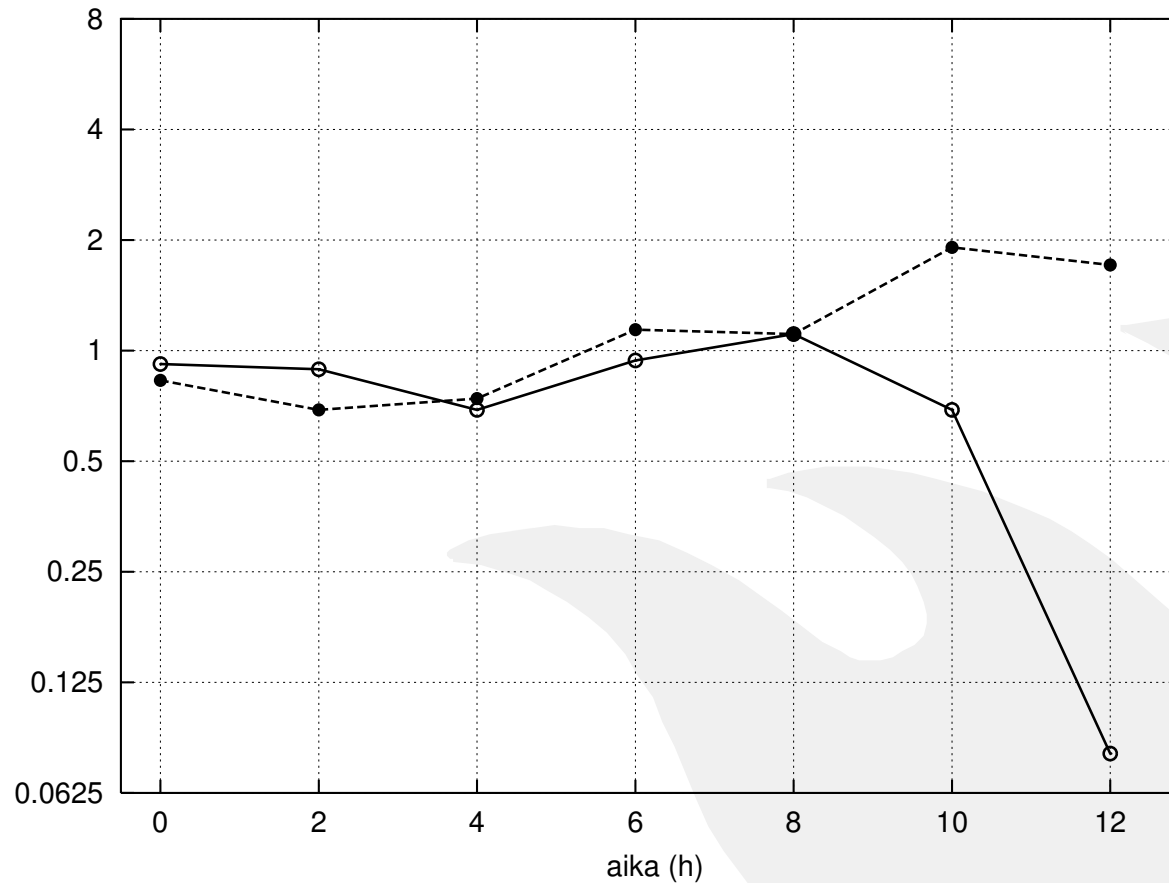
■ yksi poikkeava havainto (12, 0.5) riittää pudottamaan korrelaation arvoon 0.47

Mitä korrelaatio ei kerro?

- muuttujat voivat olla epälineaarisesti riippuvia, vaikka niiden välinen korrelaatio on pieni (siis lähellä nollaa)
- korrelaatio ja kovarianssi eivät myöskään kerro mitään siitä, onko muuttujien välillä syy-seuraus -suhdetta (eli *kausaalista* riippuvuutta)

Aikasarja

■ mittausarvot ajan funktiona

Aikasarja (2)

- esimerkin arvot geenien aktiivisuutta ja passiivisuutta indikoivien aineiden pitoisuuksien suhteita
 - 0.5: ainetta A on kaksi kertaa enemmän kuin ainetta B
 - 2: ainetta B on kaksi kertaa enemmän
- mm. tällaisissa tilanteissa on luontevaa esittää arvot käyttäen logaritmistä asteikkoa
- gnuplotissa

```
gnuplot> set logscale y 2
gnuplot> set nologscale y
```


Gnuplot, viivadiagrammit

- selkeät pisteet, jotka yhdistetty viivalla

```
gnuplot> plot 'aikasarja' with linespoints
```

```
gnuplot> plot 'aikasarja' not w lp \  
lt 3 lw 2 pt 7 ps 0.8
```

- pisteet, joiden kautta viiva kulkee (pisteitä ei piirretä)

```
gnuplot> plot 'aikasarja' with lines
```

```
gnuplot> plot 'aikasarja' not with l lt 3 lw 2
```

Komentotiedostot

- kokeiluja on helppo tehdä käsin komentoja kirjoittamalla
- analyysin toistaminen taas on helpompaa jos komennot on tallennettu
 - datan prosessointi päivityksen jälkeen
 - kuvan yksityiskohdan muuttaminen
 - datan käsittelyn tarkistaminen jälkikäteen
- usein koko prosessointiketju kannattaa automatisoida sitä mukaa kun tietää mitä haluaa tehdä
- awk, gnuplot, ...

Komentotiedostot (2)

- gnuplotin komentotiedostot unix-komentoriviltä:

```
$ gnuplot plotcommands.gpl
```

- awk-tiedostot suoraan unix-komentoriviltä:

```
$ awk -f awkcode.awk data.dat
```

- unix komentotiedostot:

```
#!/bin/bash
```

```
awk -f awkcode.awk data.dat > plotdata.dat
```

```
gnuplot plotcommands.gpl
```

Ekspl. data-analyysi: yhteenveto

- eksploratiivinen data-analyysi
 - dataan tutustumista
 - visualisointi, tiivistäminen tunnusluvuin
 - yhden muuttujan tarkastelu
 - histogrammit
 - keskiarvo, mediaani, otoskeskihajonta, kvartiiliväli
 - kahden muuttujan tarkastelu
 - sirontakuviot
 - aikasarjat
 - korrelaatiokerroin